

Теория на разваляча на настроения

Хавиер Гома Лансон (1965) е испански философ, есеист и писател, дългогодишен директор на най-голямата испанска фондация с дейност в областта на културата „Хуан Марч“.

Хавиер Гома има образование на класически филолог и правист, а пътят му във философията се утвърждава с докторат върху „подражанието“ като етическо направляване, което по-късно нарича „образцовост“ – например в известната си философска разработка Тетралогия на образцовостта.

Освен с нея и с няколко си книги, Гома е изключително популярен със своите философски есета, от каквито се състои и наскоро издаденият му в България сборник Философия за света и за всички в света (Критика и хуманизъм, 2021). Есето, което представяме тук, е част именно от този сборник.

С „Характери“ Теофраст, ученик на Аристотел, започва изучаването на типологията на основните човешки темпераменти, като създава нещо като първи бестиарий на животното човек. Освен ако не се смята за включен в глава XX, озаглавена „Досадникът“, в краткия трактат на мен ми липсва каталогизирането и точното описание на един, за жалост, прекалено често срещан тип, за да бъде пренебрегван: този на разваляча на настроения.

Не е нужен голям опит – достатъчно е човек вече да е пробвал ранните плодове на живота, за да е разбрал, че той не винаги е сладък. Напротив, занаятът на живота често се оказва мъчителен и тъй като по неизменен закон на съдбата на този свят ни е отредена немалка горест, ние си създаваме илюзии, които ни помагат да живеем с добро настроение, и си представяме, че понякога действителността може да бъде дори забавна като празник. Обаче още щом кракът ни стъпи на празника, не един, а няколко черногледни гадняри започват да се надпреварват помежду си кой пръв ще ни развали настроението, като ни припомнят ужасните беди, които ни чакат, отнемат ни и най-плахата надежда, настанила се в гърдите ни, предричат ни всякакви разочарования и, с една дума, се чудят как да ни потиснат и обезсърчат; и всичко това в името на яснотата, честността, реализма или зле разбраната откровеност. Спомням си как на една сватба свещеникът, извършващ бракосъчетанието, по време на проповедта попита младоженците дали пристъпват с доволство към тайнството на брака и без да чака отговор, си отговори, че как щяло да е иначе, че разбира се, че пристъпвали с доволство, че ако тогава не били доволни, кога щели да бъдат, след като това несъмнено бил най-хубавият момент, върхът в биографиите им, защото нататък щели да идват – добави той, докато двойката пребледняваше, а смутените министранти

започваха да роптаят – конфликтите, разочарованията, проявите на неуважение, малките или големи изневери, взаимните унижения, тормозът...

Няма да престана да повтарям, че една голяма част от съвременната култура, при това най-амбициозната, често ми се струва толкова черногледа, колкото проповедта на този духовник. Например отварям с интелектуално любопитство наскоро издадена философска книга, хвалена от най-добрите критици, и си давам сметка, че авторът – и той също – полага усилия, за да ни убеди, че животът ни е абсурден, напълно лишен от смисъл, и че единственото, което ни остава, е да приемем с достойнство прогнилостта и злочестината на тъжната си участ, като преодолеем наивността на мамещите ни илюзии. Не е по-различно фоновото послание на повечето романи на високата литература, на повечето филми на най-авангардните режисьори, на най-оригиналните пиеси, най-невероятните инсталации. Това може да е умно, честно и реалистично изкуство, но нека кажем, че не ни помага кой знае колко да живеем с удоволствие.

Особен вид в рамките на типа на разваляча на настроения е индивидът, който, в плен на някакъв яд, не може да понася веселия смях, избухващ в групата, и се опитва да разруши общото щастие с коментари, целящи да омаловажат остроумието на онези, които са успели да го създадат. Думата „киселяк“ го описва точно – това е някой, който не прави нищо, за да поддържа разговора или да участва в забавлението, но озлобен от чуждото удоволствие, особено от колективното, никога не намира за смешен вица, разказан от друг: или го скапва, или наскреде историята с презрително изражение дава да се разбере, че вече го знае.

Бихме сметнали за несъвършен, дори за безчовечен някой, който събира в себе си всички възможни интелектуални и морални добродетели, но е напълно неспособен да се смее. Да вземем например ренесансовия идеал, обрисован в *Придворният* (1528) на Балтазар Кастилионе. „Смехът – пише той – е толкова естествен за нас, че като описваме човека, казваме, че е животно, склонно да се смее; защото смеха го има само при хората и почти винаги свидетелства за веселие, което се изпитва със сърцето, а то има природно влечение към удоволствието, обича да си почива и да се отпуска.“ А защо се смеем? Какво ни размива? „Твърдя, че в основата и едва ли не в извора на забавните неща, които ни размиват, стои известна диспропорция или безобразност, ако искате така да я наречем; защото се смеем само на неща, които сами със себе си не се съгласуват.“

С това свое наблюдение Кастилионе изпреварва с повече от два века теорията, която ще се наложи след Хътчисън и неговите *Thoughts on Laughter*¹ (1725): смехът е удоволственият отговор на възприятието на нелепост в действителността (онова спъване и зрелищно падане на улицата, което предизвиква кикота на минавачите). Възприемчиви сме към тази нелепост, защото самите ние сме нейна проява, истинска аномалия. Природата, която се грижи само за просъществуването на вида и нехае за съдбата на представителите му, в пристъп на гениалност в някоя луда, необузdana нощ е създала шедьовъра си – индивидът, съзнаващ безусловното си достойнство, последен стадий в еволюцията на живота. Обаче на следващата сутрин, вече укротена, като че ли се е разкаляла за стореното и не е довела нещата докрай; така вместо да отдаде

¹ англ. – Мисли за смеха; бел. пр.

заслуженото на достойнството, отрежда на човека същата участ като на останалите безлични създания, които не притежават неговото съзнание, нито неговото достойнство – баналността на смъртта. Оттам идва присъщото отчуждение на човека от естествената му среда, оттам идва и културата, изграждането на втора природа, която прави първата обитаема за това противоречиво в същността си, ексцентрично (по думите на антрополога Хелмут Плеснер), поравно естествено и противоестествено същество. С една дума, доста нелепо само по себе си и твърде склонно да се смее на нелепостите на света.

Тази смееща се аномалия, която представлява всеки от нас, следва да се подчини на властта на една *убийствено сериозна* действителност. Човек желае, копнее, надява се, но един сляп, съдбовен механицизъм, който с удоволствие унищожава индивидуалните същности, проваля плановете и все успява да наложи жестоката си икономия. Всекидневният ни опит непрестанно потвърждава наличието на тази плътна и тежка съпротива, която оставя в сърцето ни утайки горчивина, униние и меланхолия.

И все пак, има и отдиш, *почивки от действителността*, мигове, в които законите ѝ временно не важат. Блянът, играта, силното въздействие на изкуството или на еротиката, океанското усещане за божественото отварят пространства в нашия живот, които щастливо прекъсват старата причинно-следствена верига на света, отричат за малко страшната сериозност на живота и пораждайки у нас илюзията за алтернативен свят без болка, ни приканват да отприщим дълго потисканата си фантазия. Хуморът е една от тези приятни почивки от действителността. Киркегор пише: „Трагичното е страдащото противоречие; комичното – безболезненото противоречие“. Възприятието на неочаквано противоречие в споменатата действителност носи удоволствие на ума. Винаги е удовлетворяващо да се откриват изненадващи грешки у тираничния господар, който ни унижава. А от друга страна, това противоречие ни разкрива по безкръвен начин, обективиран в света, истината за собствената ни присъща нелепост. страдащото противоречие; комичното – безболезненото

Наблюдението на тези несъответствия в света предизвиква истински комичен ефект, характерен и за другите почивки от непоклатимия принцип на реалността: ефект на *релативизация* на наблюдаваното. Много са разновидностите на смешното: остроумието, шегата, вицът, иронията, сарказмът, пародията, сатирата. Под всички обаче прозира общият елемент: обектът на хумора винаги се смалва в очите на наблюдателя. Кант измисля прочутата формулировка: „Смехът е афект от внезапното превръщане на напрегнатото очакване в нищо“², където ударението пада върху финалното нищо. Смешното има значи *унищожително* въздействие. А както може да се очаква, нихилистичната му релативизация обижда онзи, който има претенцията да се самоопределя като всичко. Тоест, тоталитаризмите.

Сега ще посоча четири вида тоталитаризъм, които хуморът захапва именно защото оспорва или отменя абсолютистките им претенции.

Политическият тоталитаризъм, който в името на патриотизма изпъжда хумора от пределите си, както Платон изгонва поетите от своята държава. *Религиозният* тоталитаризъм на онези фанатици, които следват безусловно веруюто и предписанията

² Имануел Кант, *Критика на способността за съждение*, С., 1983, БАН, прев. Цеко Торбов; бел. пр.

на духовната власт, без изобщо да ги подлагат на разглеждане от съда на съвестта си. Макар че двете големи тоталитарни системи на миналия век са били отявлено атеистични, Историята учи, че политическият и религиозният тоталитаризъм се търсят и често се съюзават, защото си помагат взаимно за постигането на общата цел – подчинението. Разпределят си ролите – за първия, подчинението на тялото; за втория съкровено покорство на съвестта. В двата случая отстраняват някои страни на действителността от свободното и рационално обмисляне, като ги сакрализират. Хуморът, обратно, десакрализира така издигнатия идол и с бунтовния си плам парадоксално освобождава една здрава политическо-религиозна възможност; възможност за онази политика и онази религия, които устояват без страх на релативизма, въведен от смешното.

Солидни дози здрав релативизъм се препоръчват като лекарство и срещу третия вид тоталитаризъм, който ще разгледам – тоталитаризма на *Аза*. Модерният аз, прекалено влюбен в себе си, има навика упорито да се самообожествява. Ако тази негова склонност отиде твърде далеч, преминава в патологично самолюбие. Лудият се смее без настроение, защото присъщото на смеха възприятие на нелепостта предполага нормално разбиране, липсващо у душевно болния, за хармонията на действителността, която именно смешното нарушава (спъването е забавно само за онзи, който очаква нормален вървеж, без погрешна стъпка). Онзи, който се взима прекалено на сериозно, веднага престава да се смее и още в същия миг става смешен, жалък за останалите. Въпросът не е любимото его с безкрайните му желаниа да се отрича, а да се образова, за да се улесни съжителството между равни, а добър начин да стане това е практикуването на хумор за собствена сметка. Учтивостта на самоиронията.

И накрая, най-универсалният и окончателен вид тоталитаризъм от четирите посочени тук – тоталитаризма на *смъртта*. Още с раждането си започваме да остаряваме и нататък смъртността ни приема контурите на индивидуален профил, който един ден, неразбираемо и несправедливо, смъртта ще унищожи. „Смъртта – пише Макс Шелер в *Смърт и оцеляване* – не е просто емпирична част от опита ни, а *същността* на целия житейски опит, включително нашия собствен, е фактът, че сме обърнати към смъртта.“ В резултат, смъртта не само ни очаква на края на пътя, а и формира съществуването ни, докато вървим. Абсолютизмът на принципа на реалността ни потиска като трагичен фон, който определя всекидневието ни до горчивата му развръзка. Затова в есето си Шелер препоръчва известно *метафизично лекомислие*, „онова спокойствие и ведрост пред тежката, сериозна мисъл за смъртта“. Ако се отнасяме към живота с досадното благоразумие, което той заслужава, най-вероятно би ни станало невъзможно да живеем. Следователно, трябва да предпочитаме философската непринуденост заради функцията ѝ да намалява драматизма и така да придава на всекидневния ни живот поносима лекота. А измежду фриволностите, които отпускат и облекчават, без съмнение се откроява смехът, който не е спасителен, нито изкупителен, за съжаление, но пък е хигиеничен, целебен и по чудесен начин мил.

Хуморът е в постоянно напрежение с границите си. Нещо повече, само ако има граници, хуморът е смешен. С него се получава същото като с ероса, който според Батай се нуждае от свещеното, за да го профанизира, по подобие на богохулника, който има потребност от набожен човек със страх Божи близо до себе си. Да преминеш

границата, но само за да я потвърдиш, и после пак да я преминеш. Тази игра между правилото и нарушаването му е запазена за онзи, който умее да подхожда с такт, следи какво изисква или позволява всеки конкретен момент и има усет за уместност, за да разбира своеобразието на различните ситуации. Съвършеният придворен, според идеала на Кастилионе, трябва да развива този неопределен усет, поради важността на който в трактата му е посветена цяла глава: „Изрази и обноски, които трябва да използва придворният, за да се отблагодари, и фрази, за да разсмива, и как трябва да се построяват“ (II, 5). Там се казва: „Така че всичко, което предизвиква смях, казваме, че развеселява и носи удоволствие, и ни кара да забравим за малко досадните грижи, които заемат огромния дял от живота ни. Затова всички си отдъхват, като се смеят, и е за голяма похвала онзи, който разсмива другите при сгоден случай и с *добро умение*“. Добро умение, контекстуално и ситуационно, което помага във всеки отделен случай да се открояват времевите, пространствените и тематичните граници, без да е възможно те да се формулират предварително и да имат универсален характер.

И все пак не би било прекалено рисковано да предложим един общ принцип, подсказан в ренесансовия трактат със следната препоръка: „Добре е придворният да гледа да не го смятат за злорад и вреден и да не говори духовитости само за да прави напук и да бърка в раната, която най-много боли“. С други думи границата е... чуждата болка. Хуморът не бива да увеличава страданието в този свят, а да намалява вече съществуващото; а наред с навлизането на емпатията – способността да се поставиш на мястото на другия – в дадена култура, границите се преместват. Сатирата, която полемично осмива поведението на властимащите, би била изключена само на пръв поглед, защото тук жилото на хумора, функционирайки като остър инструмент на опозицията, би служило на социалната критика.

Хуморът ни позволява от време на време да си взимаме приятна почивка от действителността; пръска ароматни капки лекомислие по убийствено сериозния и предвидим свят; бори се срещу тоталитаризмите, включително срещу най-страшния и абсолютен от тях; прогонва грижите и носи отдих и развлечение на натъженото сърце. Предвид всички тези предимства и още, които могат да се добавят, човек се изкушава да крещи по площадите и да огласява улиците: „Смейте се, смейте се, хора!“.

Сега може да се прецени и размерът на престъплението, което извършва развалячът на настроения, специализирал се да съсипва рядкото удоволствие на добрата компания. Във втората „Еклога“ на Гарсиласо де ла Вега се казва: „Да се приближа с добър усет желая/ и, познат ако ми е,/ от тъжните или от веселите е, да разгадая“. Нека никога не ни липсва този усет, за да се присъединим към онези, които се веселят в живота, и обратното, да избегнем онези другите, които ни повтарят само старите си тъги. В известен смисъл реших да напиша това есе, за да си доставя удоволствието да го завърша, като отправя следната молба с философска подплата към обществото: „Развалячи на настроения, въздържайте се!“.

Превод Теодора Цанкова